

Zágoni Rita

1985-ben születtem Budapesten. 2003-ban érettségiztem a Toldy Ferenc Gimnáziumban, ez évtől az ELTE szociológia, 2005-től pedig filozófia szakának hallgatója vagyok. Érdeklődési területem a modern társadalom-, és politikai filozófia, ezen belül különösen az igazságosságelméletek. Jelen dolgozat korábbi változata a XXIX. OTDK-n került bemutatásra. Elkészítésében Orthmayr Imre nyújtott segítséget témavezetőként.

Zágoni Rita

Fatalizmus vagy tervezés: Hayek kulturális evolúciós elméletei

Friedrich A. von Hayek munkáiból kiindulva különböző szerzők különböző következtetéseket vontak le azt illetően, hogy mennyire lehetséges és indokolt a társadalmi tervezés. Úgy tűnik, írásai alapján az a következtetés, hogy teljesen ki vagyunk szolgáltatva a társadalmi változásoknak, éppúgy levonható, mint az, hogy a racionális társadalmi tervezés bizonyos tág határok között lehetséges és kívánatos. A dolgozatban megpróbálom megmutatni, hogy attól függően, hogyan értelmezzük Hayek kulturális evolúcióra vonatkozó gondolatait, valóban különböző válaszok következnek erre a kérdésre. A rekonstrukció során kurrens evolúciós elméletek eredményeit, szempontjait, módszereit használom fel. Hayek kulturális evolúcióelméletének három lehetséges rekonstrukcióját és ezeknek a tudatos beavatkozásra vonatkozó következményeit mutatom be, majd kitérek az elmélet egyes verzióinak kritikájára is.

I. A kulturális evolúció szerepe Hayeknél

Ha körbenézünk társadalmunkban, rengeteg olyan intézményt, szokást, gyakorlatot látunk, amelyek hatékonyan működnek, sikerrel oldanak meg feladatokat: kifinomult nyelv használatával kommunikálunk, a pénz segítségével képesek vagyunk kiterjedt kereskedelmet folytatni, a piac közvetítésével találkozunk az egyes javak iránti kereslet és kínálat. Annak magyarázatára, hogyan jöttek létre a hasonló intézmények, sokáig csak két magyarázat állt rendelkezésre: az egyik szerint valamilyen természetfeletti erő hozta létre, míg a másik szerint az emberi ész gondolta ki és valósította meg őket. Ez utóbbi, a Hayek által konstruktivista racionalizmusnak nevezett nézet képviselői szerint minden hasznos intézményt szándékosan hoztunk létre, és csak ilyen intézmények szolgálhatják az ember érdekét. Az emberi racionalitás képes arra, és szükséges is arra használnunk, hogy megtervezzük a legmegfelelőbb intézményeket, megalkossuk a leghasznosabb szokásokat, és egyáltalán: megtervezzük a legjobb társadalmat. Ezt a gondolkodási hagyományt a francia felvilágosodás és a szerződéselméletek példázzák.

Egy ettől alapvetően eltérő hagyomány jött létre Nagy-Britanniában, amely szerint intézményeink, szokásaink évszázadok alatt jöttek létre, fokozatos fejlődéssel¹. Amelyek megmaradtak, azok kiállták az idő próbáját, valamilyen szempontból hasznosnak

¹ Hayek 1960, 55. o.

bizonyultak² – még ha nem is tudjuk, miért. Ezzel a nézettel „a megelőző korok embe-
reinek az emberinél nagyobb bölcsességet tulajdonítunk”.³ Eszerint olyan intézmények
stb. jöttek létre, amelyeket az emberi ész magában nem képes megtervezni. Az a
feltételezés tehát, hogy a ráció segítségével képesek volnánk jó intézmények létreho-
zására: hübrisz. Mindez nem azt jelenti, hogy a rációnak semmilyen szerepet nem
szánhatunk, de ahhoz, hogy valójában hasznát vegyük, és ne károkat – a szocializmus
esetében óriási károkat – okozunk vele, fel kell ismernünk a korlátait. Hayek alapvető
problémáját tehát az adja, hogy a korlátozott egyéni racionalitás mellett hogyan ma-
gyarázható a különféle hasznos intézmények léte. A választ pedig az evolúciós racio-
nalizmusnak nevezett megközelítésben találja meg. Ezen megközelítés alapján alkotja
meg kulturális evolúciós elméletét – pontosabban ezen elmélet különféle változatait.
Az elméletek közös alapja tehát az, hogy a kulturálisan átadott jegyek fokozatosan fej-
lődnek: amikor létrejön valamilyen új kulturális jegy, az vagy hasznosnak bizonyul, és
megmarad, vagy nem bizonyul annak, és a szelekciós folyamat során eltűnik. Azzal
kapcsolatban, hogy milyen típusú ez a jegy, kinek/minek hasznos, és milyen módon
tűnik el, az egyes rekonstruált elméletek különbözni fognak.

II. A csoportszelekció elméleti lehetőségessége

Mivel Hayek kulturális evolúciós elképzelései jelentős részben a csoportszelekció gon-
dolatára épülnek, elsőként azt a kérdést kell megvizsgálnunk, hogy az evolúció fogalma
értelmezhető-e egyáltalán csoportokra, és ha igen, miként. Elliott Sober és David Sloan
Wilson „Unto Others: The Evolution and Psychology of Unselfish Behavior” című
könyvükben amellet érvelnek, hogy a csoportszelekció gondolata plauzibilis, és ez a
mechanizmus jelentős szerepet játszhatott az emberi evolúció során.

A természetes szelekciónak három alapvető összetevője van: szükséges, hogy legyen
fenotipikus variáció az egyedek közt, örökökölhetőek legyenek a jegyek, és legyenek olyan
különbségek a túlélési és reprodukciós képességben, amik a fenotipikus különbségek-
kel állnak kapcsolatban.⁴ Itt az örökökölthetőség tágan értelmezhető: nem csak genetikai
öröklést, hanem kulturális átadást is magában foglal, tehát a kulturális különbségek is
szolgálhatnak természetes szelekció anyagául⁵.

Kérdés viszont, hogy az örökletesség fogalma hogyan alkalmazható csoportokra. A
kulturális jegyek esetében ez nem nehéz feladat: társadalmi szokások, normák, tehát a vi-
selkedést szabályozó minták fennmaradnak egy csoportban akkor is, ha a csoport tagjai

2 Hayek 1967, 111. o.

3 Hayek 1960, 62. o.

4 Sober és Wilson 1998, 104. o.

5 Sober és Wilson 1998, 105. o.

folyamatosan változnak. Úgy tűnik tehát, hogy az evolúció fogalmai alkalmazhatóak csoportszinten is. Az elképzeléssel kapcsolatban azonban felmerülnek további problémák.

A biológiai evolúció elméleteiben a csoportszelekció gondolata az altruista magatartás magyarázatára hivatott: egyéni szelekciós alapon nem érthető meg az altruista magatartás léte, hiszen a nem-önérdekű cselekvés az egyedek reprodukciós képességét rontja, így az altruista módon viselkedő egyedek eltűnnek a természetes szelekció során. Viszont ha a fajt tekintjük a szelekció egységének, az altruizmus magyarázhatóvá válik: az önfeláldozásra kész egyedekből álló faj kisebb valószínűséggel hal ki.⁶ Ez a megközelítés a következő problémát veti fel: „Még egy önzetlen tagokból álló csoportban is szinte biztosan lesz egy engedetlen kisebbség, amely megtagadja, hogy bárminemű áldozatot hozzon. Ha csak egyetlen önző lázadó is van, aki kész arra, hogy kihasználja a többiek önzetlenségét, akkor ő definíció szerint nagyobb valószínűséggel marad fenn és nemz utódokat. Utódai többnyire öröklik önző jegyeit. Több nemzedék után az önző egyedek kerekednek felül az 'önzetlen csoportban', és az megkülönböztethetetlen lesz egy önző csoporttól”⁷.

Ennek a jelenségnek kulturális szinten a potyautas-magatartás elterjedése felel meg. Ugyanez a probléma fennáll a kulturális csoportszelekció esetében is, mint azt Vanberg bemutatja:⁸ bár a csoportelőnyt eredményező szabályokat fenntartó csoport előnyben lesz a rivális csoportokkal szemben, mégis, ha az ilyen szabályok követése nem előnyös az egyének számára, akkor a szabályt áthágók fognak előnybe kerülni a csoporton belül. Kifizetődőbb lesz a potyautas-magatartást választani, így részesülve a szabály fenntartásából adódó csoportelőnyből a szabály betartásából fakadó egyéni költségek nélkül. Vanberg megjegyzi, hogy tudatos beavatkozással (a szabályt áthágókra kirótt büntetéssel) az egyének érdekeltté tehetők a szabálykövető magatartásban – de egy ilyen magyarázat a politikai folyamatokra helyezné a hangsúlyt, átvéve a magyarázat terhét a csoportszelekciós elméletől, amelyre ily módon nincs is szükség.

Sober és Wilson elmélete szerint a potyautas magatartás kezelhető: nem szükséges (és nehezen lehetséges) teljesen nullára csökkenteni az arányát a csoporton belül, elég, ha bizonyos jelentős kisebbségben van. Ennek elérése a társadalmi normák által lehetséges. Azt, hogy ez elérhető, Robert Boyd és Peter Richerson egy fontos megállapítására alapozzák: „A büntetés lehetővé teszi a kooperáció (vagy bármi más) evolúcióját nagyobb csoportokban.”⁹ A társadalmi normákat azért követik az emberek, mert a jutalmak és büntetések egy kiterjedt rendszere kapcsolódik hozzájuk: aki eltér a normától, megbüntetik, aki követi, megkapja a közösség elismerését. A norma, és a hozzátartozó büntetések és jutalmak rendszere lehet

6 Dawkins 1986, 18. o.

7 Uo.

8 Vanberg 1993, 493. o.

9 Boyd–Richerson 1992.

spontánul kialakult vagy tervezett is. A norma pedig tulajdonképpen bármilyen tartalmú lehet – például lehet a kooperatív, altruista magatartás követelménye is.¹⁰

Hayek megoldása szerint az ember természeti és társadalmi környezetének terméke, ehhez adaptálódott. „Ezek a genetikailag örökölt ösztönök azt a célt szolgálták, hogy a horda tagjainak együttműködését irányítsák”,¹¹ illetve: „Az emberiség úgy érte el a civilizációt, hogy szabályokat fejlesztett ki, és megtanulta azokat követni, (...) mely szabályok megtiltották neki azt, amit az ösztönei megkívántak volna”.¹² A csoportszelekcióval kapcsolatos fejtegetéseiben ennek alapján mindig adottnak veszi, hogy a csoport tagjai alapértelmezetten követik a szabályokat, folytatják a hagyományos gyakorlatokat stb. Néha ugyanakkor eltérnek tőlük, elkezdenek új szabályokat követni, és ezek a „történelmi véletlenek által kiváltott szabályváltozások”¹³ biztosítják, hogy néha megváltozzanak a szabályok, vagyis megjelenjenek „mutációk”. Ez szakítja meg az esetleges stagnálást, és teszi lehetővé az evolúciót.

Biológiai és kulturális evolúció

Mielőtt továbbmenék, megvizsgálók néhány fogalmat, amelyeket az evolúció biológiai és kulturális elmélete is alkalmaz, és szükségesek lesznek Hayek elképzeléseinek részletes elemzése során. A kulturális evolúciós elméletek a variáció, a fejlődés és az alkalmazkodás fogalmát is az evolúciós biológiából kölcsönzik. Ezek használatakor ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a biológiai elmélet sem egyértelmű számos kérdésben, illetve e fogalmak alkalmazása is körültekintést igényel.¹⁴

Vizsgáljuk meg elsőként a természetes szelekció fogalmát. Ennek összetevői a kulturális evolúcióra vonatkoztatva Donald Campbell szerint a következők: a véletlen variáció, a variációk eltérő túlélését meghatározó kritérium, és egy mechanizmus, amely a fennmaradó variációk szaporodását és elterjedését határozza meg. Mind Campbell, mind például John Langton úgy gondolja, hogy a változások mindenképpen vakon, véletlenszerűen következnek be. Langton véletlen mutációként értelmezi például Semmelweis felfedezését: az új felfedezés iránti szükséglet csupán az orvos magatartását, a kutatás tényét magyarázza, de azt, amit talált, nem.

Sanderson szerint ha ezt az érvelést el is fogadjuk, akkor is el kell ismernünk, hogy számos újdonság az emberek tudatos erőfeszítéseinek az eredménye. Tipikusan ilyen felfedezések a technológiai innovációk, de a vallási és politikai intézmények is hasonlóan jönnek létre.

10 Sober és Wilson 1998, 152. o.

11 Hayek 1992, 18-19. o.

12 Hayek 1992, 19. o.

13 Hayek 1992, 27. o.

14 Sanderson 1990, 169. o.

Hayek nem következetesen használja a variáció fogalmát: egyes helyeken vak mutációról, máshol tudatosan létrehozott újításokról beszél. Mint látni fogjuk, az evolúció csoportszelekciós elméletei esetében véletlenszerűnek tételezi a variációt, a csoporton belüli evolúcióról írva pedig a tudatos tervezésre helyezi a hangsúlyt.

A másik kérdéses fogalom a fejlődésé: vajon az újabb formák jobbak valamilyen szempontból a megelőzőeknél, vagy csupán különbözőek? Mind a biológiai, mind a kulturális evolúció teoretikusai között szép számmal akadnak olyanok, akik fejlődésnek tekintették a változást. Ezen elméletek egy része szubjektív kritériumot választ a fejlődés mércéjéül („az élet kiterjedése” Simpson és Ayala elméletében¹⁵), más részük pedig olyat, amely csak közelítően hozható kapcsolatba a fejlettségi fokkal.¹⁶ A legmeggyőzőbb érv a fejlődési elmélet ellen mind a biológia, mind a kultúra területén az, hogy az „alacsonyabbrendű”, azaz a régebbi formák is fennmaradnak és együtt léteznek az újabb és „magasabbrendűekkel”. A régebbieknek is megvannak a maguk előnyei, az újabbaknak is a költségei – ezek az előnyök vagy hátrányok nem univerzálisak és kumulatívak, hanem pusztán lokálisak és helyzetfüggőek. Elmondható ez például a vadászó-gyűjtögető és a földművelő társadalmak különbségéről: az előbbinek számos előnye van az utóbbival szemben, és a váltás csak olyan lokális körülmények között következett be, mint például a népességnövekedés miatti nyomás vagy a környezet pusztulása.

III. A fennálló adaptív volta

A harmadik, részletesebben elemzendő fogalom az adaptációé: a dolgozatban az egyik alapkérdés az, hogy az egyes evolúciós elméletek esetében mit mondhatunk a létrejött formák adaptivitásáról, sikerességéről. Számos szerző kritizálta Hayekot, hogy feltételezi: azáltal, hogy a kulturális evolúciónak köszönhetően a lehetséges világok legjobbjában élünk, minden, ami fennáll, hatékony.¹⁷ D. G. Whitman „Hayek Contra Pangloss on Evolutionary Systems” című tanulmányában számos érvet mutat be ezzel az értelmezéssel szemben, és amellett foglal állást, hogy Hayek nem vádolható panglossianizmussal, vagyis azzal, hogy úgy tartaná: mivel a nem hatékony szokások/rendek kiszelektálódtak, eltűntek az evolúciós folyamat során, minden gyakorlatunk a fennmaradásunkhoz járul hozzá.

Hayek számos helyen érvel az intézményes reformok szükségessége mellett. Például: „Helytelen volna azonban olyan következtetésre jutni kizárólag ilyen evolúciós premisszákból, hogy a kialakult szabályok mindig vagy szükségszerűen elősegítik az emberi túlélést és népességnövekedést. (...) Az a felismerés, hogy a szabályok általában

¹⁵ Sanderson i. m. 201. o.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Whitman 1998, 45. o.

verseny révén, az emberi túlélés szempontjából való értékük alapján választódnak ki, semmiképpen sem védi meg ezeket a szabályokat a kritikus vizsgálattól”.¹⁸ „Az a tény, hogy az ilyen módon fejlődött jognak vannak bizonyos előnyös tulajdonságai, nem biztosítja azt, hogy ez mindig jó jog lesz, sem azt, hogy egyes szabályai nem nagyon rosszak. Tehát nem jelenti azt, hogy teljességgel el kell tekintenünk a törvényhozástól”.¹⁹ Vagy: „a növekedés spontán folyamata olyan zsákutcába vezethet, amelyből a saját erejéből nem tud kijutni”.²⁰ De vajon maga az az elképzelés, hogy intézményeink evolúciós folyamat termékei, nem implikál-e panglossianizmust?

Whitman szerint ahhoz, hogy elkerüljük a pan-adaptacionista következtetéseket, meg kell szabadulni két előfeltevéstől: egyrészt attól, hogy az evolúció folyamata létrehozta mindazt, ami egy végtelen ideig tartó alkalmazkodási folyamat eredményeképp létrejöhet: vagyis, hogy az evolúció a „végére ért”, így minden, ami ennek eredményeként fennmaradt, tökéletes.²¹ A másik a változatlan környezet feltevése, amely szintén hamis: az egyedek valójában csak némileg lemaradva követnek egy állandóan változó környezetet.²² Ezekről a feltevésekről megszabadulva már elemezhetjük, hogy az egyes jegyek, bár adaptáció eredményei, valóban adaptívak-e. A nem-adaptív jegyek fennállásának a következő okai lehetnek:

1. A jegy valaha adaptív volt, és egyszerűen nem törlődött el az evolúció során.
2. Bizonyos jegyek „csoportosan”, „egymáshoz kötve” járnak: együtt szoktak megjelenni. Ezek a csoportok is lehetnek adaptívak, amíg a „jó” részek túlsúlyban vannak a „rosszak” felett.
3. A mutációk, így az adaptívak is, véletlenül is eltörölődhetnek.
4. A szelekciós folyamatok „rágcsálhatnak” egy mutáció gyakoribb, trendszerű kialakulására, amelynek tehát nagyarányú fennállását nem adaptív volta magyarázza.
5. Az evolúciós folyamat „útfüggő”: a mutációk bekövetkezésének ideje és sorrendje befolyásolja, hogy a szervezet milyen evolúciós utat jár be; ezen utak legadaptívabb pontjai nem feltétlenül esnek egybe.²³

Általában tehát elmondható, hogy az, hogy valami evolúciós folyamat eredményének tekinthető, nem jelenti azt, hogy aktuálisan adaptív, a szelekciós kritérium szempontjából hatékony is. Az egyes hagyományokról minden esetben külön elemzéssel kell el-

¹⁸ Hayek 1992, 27-28. o.

¹⁹ Hayek 1973, 88. o.

²⁰ Uo.

²¹ Whitman 1998, 49. o.

²² Whitman 1998, 50. o.

²³ Whitman 1998, 51-55. o.

dönteni, hogy egyrészt evolúciós folyamat terméke, adaptációs folyamat eredménye-e, másrészt, hogy valójában és aktuálisan adaptív-e.

Erre a következtetésre jut S. K. Sanderson is a biológiai és a kulturális evolúció különbségeit és hasonlatosságait vizsgálva. Részletesen elemzi azokat a kritériumokat, amelyek figyelembevételével az adaptáció fogalma alkalmazható a társadalmi evolúció területén.

Egyrészt amikor kialakul egy új intézmény, gyakorlat, ami az azt követő egyének számára hasznosnak bizonyul, az elterjed a csoporton belül, de az, hogy az egyes, kisszámú egyén számára hasznos volt, nem biztosítja azt, hogy akkor is az lesz, ha sokan követik – tehát nem biztos, hogy aggregáltan, csoportszinten is hatékony lesz. Sanderson a Harmadik Világbeli földművelők példáját említi: ők nagy létszámú családokat tartottak fenn, hogy olcsó munkaerőként alkalmazhassák őket, így próbálva küzdeni a szegénység ellen és javítani a helyzetükön; de ennek a csoportszintű, aggregált hatása az lett, hogy területükön megnőtt a népsűrűség, még kevesebb földhöz juthattak, és ez hosszú távon rosszabb életkörülményekhez vezetett.²⁴

Másrészt azt is figyelembe kell venni, hogy a evolúció eredménye nem feltétlenül ugyanolyan hatású az egész csoport számára, illetve minden időben: tisztázni kell, hogy a csoport mely részcsoportjai számára hasznos, és melyek számára káros az adott magatartásminta, illetve milyen időpontban.²⁵

Harmadrészt az is könnyen előfordulhat, hogy az egyéni sikeresség valamilyen elősködő magatartásminta következménye. Ebben az esetben nemhogy nem aggregálódik csoportelőnné, hanem kifejezetten káros a csoportra nézve, ha általánosan követetté válik.²⁶

Az adaptáció folyamatából tehát nem következik, hogy a létrejött gyakorlatok feltétlenül adaptívak, hatékonyak lesznek

IV. A csoportselektációs evolúció

1. A csoportrenden működő selektáció

Hayek a „Notes on the Evolution of Systems of Rules of Conduct” című tanulmányában azt mondja, hogy az emberek csoportban való viselkedésének vizsgálatakor fogalmilag meg kell különböztetnünk egyrészt azokat a szabályokat, amelyek a viselkedésüket irányítják, másrészt a cselekvéseknek azt a rendjét, mintázatát, ami ezen szabályok követésének eredményeképpen a csoportban mint egészben előáll.²⁷ Azaz adottak bizonyos

²⁴ Sanderson 1990, 188. o.

²⁵ Uo.

²⁶ Kley 1995, 163. o.

²⁷ Hayek 1967, 66. o.

magatartási szabályok, amelyeket az egyének követnek. Azáltal, hogy viselkedésüket ezek a szabályok orientálják, létrejön egy mintázat, amit az egyéni cselekvések adnak ki: ezt a nagyléptékű mintát nevezi Hayek csoportrendnek. Ez a létrejövő rend egy, a szabályok rendszeréből kinövő emergens tulajdonság. A cselekvéseknek ugyanaz a rendje elvileg szabályok különböző rendszereiből is létrejöhet; a szabályoknak ugyanaz a rendszere eltérő környezetben működve különböző cselekvési rendekhez vezethet. Az, hogy ez a rend nem pusztá tükrösképe a szabályoknak, annak a következménye, hogy az egyének különbözőképpen viselkednek a szabályok keretein belül. „A csoport fennmaradásának szempontjából a cselekvések kialakuló, átfogó rendje, és nem az egyes egyének cselekvéseinek szabályossága, mint olyan, fontos; és egy bizonyos típusú átfogó rend ugyanúgy hozzájárulhat a csoport tagjainak fennmaradásához, bármilyenek is legyenek azok az egyes magatartási szabályok, amelyek létrehozzák”.²⁸

Az egyes szabályoknak funkcionális szerepük van a rendszerben: a csoportrend szempontjából az az érdekes, hogy milyen viszonyban vannak egymással, és hogyan járulnak hozzá ahhoz a rendszerhez, amelyet alkotnak. Úgy tűnik, hogy ez bármely szabályra, intézményre stb. érvényes, tehát minden fennálló szabály, intézmény hozzájárul a rendhez, amely mint egész határozza meg a csoport sikerességét. Ezért az elmélet holista funkcionista elméletnek nevezhető.²⁹

A rendszer, a csoport meghatározó jellegét tehát a cselekedetekből kinövő rend adja. Ebből az következik, hogy az emberi csoportok különféle jellemzőit is a csoportrend hordozza, ennek milyenségétől függ. Ide tartozik a számunkra érdekes jellemző is: az egyes embercsoportok „sikeressége”, működésük hatékonysága, ami ezek szerint szintén az egész rendre (és nem az egyes szabályokra) vonatkoztatva értelmezendő. Mivel, mint láttuk, Hayek számára alapvető premissza, hogy az emberi elme racionalitása korlátozott, ugyanakkor az együttélési rendszerek az említett értelemben komplexek, rendjük absztrakt, így a csoportrend hatékonysága nem magyarázható tudatos tervezés eredményeként. Tehát a megmagyarázandó probléma az, hogyan jönnek létre hatékony rendek. Hayek válasza az, hogy létezik egy *rendeken működő* csoportszelekció³⁰. „A magatartási szabályok rendszerei egészként fejlődnek, illetve (...) az evolúció szelekciós folyamata a renden mint egészen működik; és az, hogy egy új szabály, a csoport többi szabályával összefüggésben, és abban a bizonyos környezetben, amelyben fennáll, növelni vagy csökkenteni fogja a csoport mint egész hatékonyságát, attól a rendtől függ, amelyhez az ilyen egyéni magatartás vezet”³¹. A sikeresség tehát azzal egyenlő, hogy a csoport fennmarad, illetve képes nagyobb populációt létrehozni. Mindez tehát azt jelenti, hogy a csoportnak ez, a szabályok

28 Hayek 1967, 68. o.

29 Kley 1995, 170. o.

30 Hayek 1967, 72. o.

31 Hayek 1967, 71. o.

alapján történő cselekvések által meghatározott rendje az, ami egyedül kauzálisan meghatározza a csoport sikerességét.³²

Nézzük meg, hogy evolúcióelméleti szempontból hogyan értékelhető ez az elképzelés. A fenotipikus variáció nem egyes jegyek különbözőségét jelenti, mivel nem a kultúra egyes elemei járulnak hozzá a csoport hatékonyságához, hanem az ezekből összeálló rendszer. Tehát magát ezt a rendszert, a csoportrendet kell az evolúcióban „érintett” fenotípusnak tekintenünk. Ez az, amiben eltérnek a különböző egységek, és ennek kell öröklődnie, fennmaradnia, miközben a csoportot alkotó egyének változnak. Ezt a tényt nem kell az evolúcióelmélet alkalmazhatóságának szempontjából problémának tekintenünk: „(...) annak ellenére, hogy a csoportfenotípust létrehozó kulturális mechanizmusok komplexek, a fenotípus maga értelmezhető funkcionális fogalmakban”.³³

Az evolúciós mechanizmus működése számára szükséges variációt az biztosítja, hogy néha az egyének eltérnek az aktuális szabályok követésétől, változtatnak egyes szabályokon, ami a rend megváltozását vonja maga után.³⁴ Az újabb csoportrend pedig vagy hatékonyabbá teszi a csoport működését, s ekkor evolúciós előnyt szerez a többivel szemben, vagy kevésbé hatékonyvá válik tőle és lehanyatlak, végül lehet, hogy nem lesz hatással erre az attribútumra a variáció.

A szelekciós mechanizmus mibenléte nem egyértelmű: Hayek három mechanizmusra utal különböző helyeken: egyrészt azt mondja, hogy a sikeres társadalom onnan ismerszik meg, hogy nagy populációt képes fenntartani, ezáltal kiszorítja a kevésbé sikeres társadalmakat. Másrészt azt is említi, hogy hódítással kerekedik felül a sikeresebb. Végül lehetséges szelekciós mechanizmusként említi a szokások utánzásos átvételét is. Működhet-e az evolúciós elmélet bemutatott verziójában az imitáció mint szelekciós mechanizmus?

Láttuk, hogy egy bizonyos szabály csak egyéb szabályok megfelelő rendszerében tudja betölteni az egész fenntartásában játszott szerepét. Imitációval átvenni pedig csak egyes szabályokat, gyakorlatokat lehet, egész csoportrendet viszont nem: ennek főleg az az oka, hogy ez utóbbi esetben nem „csupán” az összes magatartási szabályt kellene „átvennie” a másik csoportnak, hanem arra is szükség lenne, hogy a szabályokat követő egyének ugyanolyan környezetben cselekedjenek – csak ebben az esetben lenne a kialakuló csoportrend is megegyező. Ez azonban teljesíthetetlen követelménynek tűnik. Mivel pedig egyes szabályok csak meghatározott más szabályokkal összekapcsolódva hoznak létre egy bizonyos rendet, ezért egy-egy szabály átvétele nem vezet sikerre. Az imitáció tehát nem lehet a szelekció módja.

32 Kley 1995, 171. o.

33 Sober - Wilson 1998, 190. o.

34 Hayek 1992, 27. o.

Lássuk, mit von maga után az elmélet a rendszerbe való racionális beavatkozás tekintetében: szükséges-e beavatkozás, és lehetséges-e. A dolgozat elején kifejtett tétel, amely szerint az evolúciós folyamat eredményeként létrejött jegyek nem feltétlenül mind adaptívak egy adott időpontban, ebben az esetben is érvényes, tehát nem állíthatjuk, hogy egy adott csoportrend biztosan adaptív, hatékony.

Mennyi tere van egy esetleges beavatkozásnak? Megállapítottuk, hogy az elmélet szerint nem az egyes szabályok hatékonysága, adaptív értéke a kérdés, hanem az előálló rendé: egy szabály, amely hozzájárul a csoport hatékony működéséhez a szabályok egyik rendszerén belül, ezzel ellentétes hatást érhet el egy másik szabályrendszerbe helyezve. Az egyes szabályok és a létrejött rend viszonyát vizsgálva kiderült, hogy az egyes szabályok tulajdonságaiból nem következtethetünk egyértelműen a rendére, ezek viszonyai számítanak. Az egyes szabályok, viszonyaik és a környezettel való kapcsolatuk pedig komplex rendszert alkot. Mindebből az következik, hogy nem tudhatjuk, vagy csak részleges ismeretünk lehet arról, hogy melyik szabály milyen szempontból, milyen mértékben járul hozzá a rendhez. Ha tehát a csoport tagjai úgy látják, hogy nem működik megfelelően a társadalmuk, nem érdemes beavatkozniuk: tudásdeficitjük miatt csupán a véletlen eredménye lehet, hogy „eltalálják” azt a megfelelő változtatást a szabályrendszerükben, ami számukra kedvező eredménnyel jár. Nem tehetnek mást, mint hogy kíváncsiak, milyen sorsot hoz számukra az evolúciós folyamat. Ebben az esetben tökéletesen helytálló David Miller azon következtetése, hogy a csoport szelekciós elméletek fatalizmust vonnak maguk után: ha azt, hogy egy csoport sikeres-e, a szelekciós mechanizmus végeredményéből tudhatjuk csak meg, ugyanakkor nem tudjuk, hogy az egyes szabályok hogyan járulnak ehhez hozzá, mindebből következően pedig semmi támpontunk nincsen azzal kapcsolatban, hogy milyen esetekben sikeres egy csoport, akkor valóban „a legjobb tanács, amit adhatunk, hogy várjunk és lássuk meg, mi történik”.³⁵

2. Az egyes szabályokon működő csoport szelekció

Ezek az új szabályok nem azért terjedtek el, mert az emberek megértették, hogy hatékonyabbak, vagy mert kiszámították volna, hogy növekedéshez vezetnek, hanem egyszerűen azért, mert e szabályok lehetővé tették az őket követő csoportok számára, hogy sikerebben szaporodjanak és hogy kívülállókat is magukba olvassanak.³⁶

Ezen megfogalmazásból kiindulva rekonstruálható egy, az előzőtől különböző csoport szelekciós elmélet. Eszerint az elmélet szerint kialakulnak bizonyos szokások, sza-

³⁵ Miller 1989, 314. o.

³⁶ Hayek 1992, 23. o.

bályok, intézmények, amelyek, bár nem feltétlenül előnyösek az őket követő egyének számára, azt a csoportot, amelyben az egyének ezt a szokást követik, előnyhöz juttatja a többi versengő csoporttal szemben. Ezek eredeti bevezetése vagy módosulása éppúgy, mint az előző változat esetében is láttuk, lehet véletlen eredménye.

Ez az evolúciós elmélet azt állítja, hogy az egyes szabályok, intézmények, gyakorlatok önmagukban bizonyos célt szolgálnak, egyenként funkcionálisak a csoport számára. Ezért jelentenek evolúciós előnyt, biztosítanak nagyobb hatékonyságot a csoportnak (szemben az előző elmélettel, amelyben pusztán mint egy rendszer részeit kellett tekintenünk őket, függetlenül a konkrét tartalmuktól). A funkcionalitás csupán a szabályok, gyakorlatok egy részére igaz, nem feltétlenül az összesre, mivel nem rendszerként, hanem önmagukban funkcionálisak, ha azok. Ezt az elképzelést korlátozott funkcionalizmusnak nevezhetjük.³⁷ Hayeknél számos példát olvashatunk ilyen intézményekre, normákra: ilyenek az erkölcsök,³⁸ a csere, a nyelv, a pénz, a magántulajdon, a család intézménye.³⁹ „Az egyéni tulajdon tiszteletének, és az árak piaci versenyben való meghatározása konvencióinak alkalmazása volt az egyetlen mód, ahogy az ember képessé válhatott arra, hogy olyan intenzíven használja ki a felfedezhető erőforrásokat, hogy egyre nagyobb számú népességet tartson fenn.”⁴⁰ A pénz, a csere és a magántulajdon az erőforrások hatékonyabb elosztását és felhasználását, egyes normák a cselekvések hatékony koordinációját, bizonyos erkölcsök kooperációt tesznek lehetővé. Ezek nem feltétlenül jelentenek közvetlen hasznot azok számára, akik követik őket. A csoportot viszont képesek előnyhöz juttatni a többi csoporttal szemben.

Ezt az előnyt felismerhetik az egyének: rájöhetnek egyes szabályok esetében, hogy azok hozzájárulnak a csoport sikerességéhez. De ez egyáltalán nem szükséges ahhoz, hogy a kifejtésük jótékony hatásukat. Ha semmit nem tudnak ezekről a hatásokról, az nem változtat a végeredményen: a csoportszelekciós mechanizmus mindenképpen „teszi a dolgát”, és valamilyen módon fenntartja ezeket a szabályokat, gyakorlatokat, intézményeket követő csoportokat. Ugyanakkor alapvető Hayek írásaiban, hogy úgy gondolja, nem jellemző, hogy felismerik az egyének ezt az összefüggést a szabályok és a csoport siker között. Ha némileg meg is értik, hogy az egyes szabályok miért hasznosak, az összes szabály teljes átlátására nem képesek.

Az elmélet érvényének megállapítása ebben az esetben is nehéz. Mivel a dolgozatban rekonstruált elméletek Hayek munkáiban csak nehezen választhatóak szét, azokat az intézményeket, amelyeket egy helyütt csoportszelekcióval magyaráz, máshol a tudás próba-szerencse módszerrel való akkumulációjának és imitációs terjedésének példaként mutatja be. Konkrét példái viszont kisszámúak és ismétlődőek: főként a nyelv,

37 Kley 1995, 170. o.

38 Hayek 1984, 319. o.

39 Hayek 1984a, 321. o.

40 Hayek 1984a, 322. o.

pénz, magántulajdon, erkölcsök, jog. Ez a felsorolás az erkölcsök és a jog esetében nem segít sokat a határok megvonásában.

Az evolúció ebben az elméletben nem csak a versengő csoportok kiszorításán alapulhat, hanem imitáción is: míg egész csoportrendet nem, egy szokást, intézményt egy csoport elvileg átvehet egy másiktól. De ebben az esetben a tudásunk korlátai szabnak határt: ugyanis, mint láttuk, az egyének a legtöbb gyakorlat esetében nem tudják, hogy az hozzájárul-e a csoport sikerességéhez, tehát semmi nem garantálja, hogy a megfélelőket fogják imitálni.

A beavatkozás szükségessége és lehetőségessége tehát a következőképpen alakul. Az evolúciós folyamat nem garantálja, hogy minden aktuálisan követett szabály, intézmény, amely evolúcióval fejlődött, hatékony lesz. Ugyanakkor általában nem tudhatjuk, hogy mely szabályok azok, melyek nem, és pontosan miben áll hatékonyságuk. Ezért még ha szükséges is lenne a beavatkozás, hogy javítsunk a helyzetünkön valamilyen tekintetben, egyáltalán nem tanácsos. Ebben az esetben is akkor döntünk a legbölcsebben, ha megvárjuk, hogy a csoportszelekcióval működő evolúció tegye a dolgát. Tehát, bár látszólag több teret hagy az egyéni megismerés és ráció számára, mivel lehetővé teszi, hogy egyes szabályok szerepét bizonyos mértékig felismerjük, ez az elmélet is fatalizmushoz vezet.

V. A csoporton belüli evolúció

1. Az elmélet

A civilizáció a próba-szerencse felhalmozódott, nehezen elért eredménye volt (...) Az összegzett tapasztalat (...) ami olyan eszközökben és intézményekben testesült meg, amelyek felsőbbrendűnek bizonyultak.⁴¹

E megfogalmazás alapján egy, az előzőektől több szempontból különböző evolúciós elmélet rekonstruálható. Egyrészt, itt az egyes gyakorlatok, intézmények, bizonyos célok elérésére alkalmas eszközök a csoporton belül válogatódnak ki. Másrészt az egyének a hajtóerői az evolúciónak: ők alkotják meg, próbálják ki és fejlesztik tovább vagy vetik el azokat: különböző társadalmi körülményekkel, különböző problémákkal kerülnek szembe, és különböző megoldásokkal próbálkoznak; kis lépésekben, a próba-szerencse módszerével változtatgatják a szabályokat, intézményeket: követik őket, amíg elégedettek azzal, ahogy működnek, és változtatnak rajtuk, ha nem. Az egyes megoldás-kezdemények így fokozatosan és kumulatív módon fejlődnek generációkon

41 Hayek 1960, 60. o.

át. Az, hogy fennmaradtak, azt bizonyítja, hogy „kiállták az idő lassú próbáját”⁴²: vagyis azon hosszas folyamat során, amelyben próbák, hibák, és e hibák kiszűrése követi egymást, megtartásra érdemesnek bizonyultak: „Az evolúciónak ebben a folyamatában az, ami az ember erőfeszítéseit hatékonyabbá tette, fennmaradt, a kevésbé hatékony pedig ki lett szorítva”.⁴³ Ennek során olyan mennyiségű tapasztalat gyűlt össze és összegződött, amennyit egy ember nem képes felhalmozni.⁴⁴ Fogalmazhatunk tehát úgy is, hogy ez egy generációkon átívelő, próba-szerencse módszerrel működő tanulási folyamat.

A kulturális evolúciónak ebben az elképzelésében szelekciós mechanizmusként az eddigieknél sokkal nagyobb szerepet kaphat az imitáció, mivel az egyéneken múlik, hogy megtartják vagy elvetik az egyes intézményeket, gyakorlatokat: a megfelelőek az utánzásos átvétel miatt fognak fennmaradni és elterjedni. „Ahhoz, hogy legitimációt nyerjen, az új szabálynak el kell érnie, hogy a társadalom elfogadja (...) azáltal, hogy fokozatosan elismerést nyer.”⁴⁵

A kulturális evolúció e verziójának hátterében levő, egyéni tudással kapcsolatos aspektust jobban megérthetjük, ha a tudás társadalmi használatának hayeki elemzését hívjuk segítségül. Ennek az elképzelésnek a magja az, hogy a tudás a társadalomban mindig csak szétaprózódott, elszórt formában létezik és létezhet: ez a speciális körülmények egyedi tudása: „a körülményeknek az az ismerete, amelyet gyakran felhasználunk, soha nem létezik koncentrált vagy egyesített formában, hanem kizárólag mint annak a nem teljes és gyakran ellentmondó tudásnak az elszórt darabjaiként, amit minden különálló egyén birtokol”.⁴⁶ Mivel ezek a körülmények állandóan változnak, ezért ezt a tudást elsődleges ismerőik képesek a leghatékonyabban felhasználni: meg kell hagyni nekik a döntési lehetőséget.⁴⁷

A tudásfelhasználási folyamat elsődleges példája Hayeknél a piac, amely a változásokhoz való folyamatos alkalmazkodást jelent: „A társadalom gazdasági problémája főként az idő és a hely egyedi körülményeinek változásához való gyors alkalmazkodás problémája”.⁴⁸ A kulturális evolúciót értelmezhetjük ennek a problémának az analógiájára: a társadalomban az egyének számos problémával kerülnek szembe. Meg kell szervezni együttélésüket, képeseknek kell lenniük kooperálni, számtalan ember cselekvését koordinálni stb. Különböző emberek különböző körülmények között találkoznak ezekkel a problémákkal, és különböző válaszokat adnak. A piac esetében a válaszok állandóan változtak a változó körülményekkel együtt. A kulturális evolúció abban a tekintetben különbözik ettől, hogy itt a problémák visszatérőek, a

42 Hayek 1967, 111. o.

43 Hayek 1967, 111. o.

44 Hayek 1967, 88. o.

45 Hayek 1979, 167. o.

46 Hayek 1984b, 212. o.

47 Hayek 1984b, 217. o.

48 Uo.

körülmények hosszabb ideig hasonlóak maradnak – ezért lehetséges, hogy az egyes válaszokban kifejeződött tudás kumulálódik az idők során: egymás válaszait módosítják, fejlesztik, megtartva a hatékonynak bizonyulókat, elvetve a nem megfelelőeket. Ennek a folyamatnak a során olyan intézményesült válaszok, gyakorlatok jönnek létre, amelyeket egymaga senki nem tudott volna megalkotni; több generáció felhalmozódott tapasztalatát testesítik meg. Ily módon a piaci folyamat analógiájára értelmezhető a kulturális evolúció.

A kulturális evolúciós folyamat e felfogásában az emberi viselkedésről eltérő képet kapunk, mint a csoportszelekciós elméletek esetében. Ott a normakövető viselkedés volt hangsúlyos, mivel csoportszelekció csak akkor tud működni, ha a normák rendszere meglehetősen stabil, állandó az idők során. A fentebb elemzett elmélet inkább a körülményeit folyamatosan, tudatosan a maga számára megfelelőbbé alakító, a normákat, szokásokat, gyakorlatokat változtatgató embert feltételez. Mint láttuk, az előbbi mellett Sober és Wilson voltak elkötelezettek; az utóbbi felfogásra Stephen K. Sandersonnál találunk példát: az egyének azért követnek bizonyos magatartási és gondolkodási formákat, mert úgy gondolják, hogy azok segítségével hatékonyan tudják kielégíteni a különböző vágyaikat és elérni céljaikat.⁴⁹ Az tehát, hogy milyen emberképpel dolgozunk, nagyban befolyásolja, hogy milyen evolúciós elméletet tekintünk plauzibilisnek. Feltehető, hogy helytől, időtől, kultúrától függ, hogy merre billen a mérleg a kettő között, és ettől függ, hogy mikor milyen evolúciós mechanizmus érvényesülhet.

Az individualista alapú kulturális evolúciós elméleteknek a létrejött formák adaptivitásával kapcsolatos következményeit a harmadik pontban külön áttekintem. Itt egyelőre azt vizsgáljuk meg, hogy lehetséges-e beavatkozni ennek az elméletnek az alapján? Láttuk, hogy a folyamat az egyének folyamatos „beavatkozásán”: intézmények, gyakorlatok értékelésén, változtatásán, elvetésén és megtartásán alapul. Tehát feltételezi, hogy (legalább bizonyos mértékig) értik az intézmények működését, tudják, hogy milyen célt szolgálnak, és meg tudják állapítani, hogy megfelelnek-e a feladatnak. Nem szükséges ugyanakkor, hogy a változtatás tudatos legyen: utólag felismerhetik egy variáns értékét, hasznát, hiszen az „intézmények (...) jelentőségét elemzéssel felfedezhetjük, de (...) úgy is szolgálják az emberek érdekeit, ha nem értik őket”.⁵⁰ Tehát semmi elméleti akadálya nincs annak, hogy az egyének tisztában legyenek intézményeik értékével, jelentőségével. A semmiből ugyanakkor e szerint az elmélet szerint sem tudunk hatékonyan működő intézményeket létrehozni, hiszen nem rendelkezünk azzal az évszázadok alatt felhalmozódott tudással és tapasztalattal, amire szükség lenne. A meglévőket viszont képesek vagyunk továbbfejleszteni: ha értelmünk segítségével felfedeztük jelentőségüket, akkor képesek vagyunk tuda-

49 Sanderson 1990, 188. o.

50 Hayek 1960, 60. o.

tosan is javítani rajtuk. („Mindig törekednünk kell arra, hogy fejlesszük az intézményeinket”).⁵¹ Ennek a változtatásnak ugyanakkor van egy komoly korlátja: nem változtathatunk meg egész intézményrendszereket, mindig adottnak kell vennünk valamelyik részüket, amelyre támaszkodhatunk. „Mindig az értékek és intézmények egy olyan keretén belül kell dolgoznunk, amelyet nem mi hoztunk létre.”⁵² Az emberi tudásdeficit egy jóval kisebb területre szűkült, mint az eddigi elméletekben, és a ráció segítségével végrehajtott beavatkozás elfogadható, sőt kívánatos az említett korlátok között.

2. Viktor Vanberg interpretációja

Vanberg szerint lehetséges Hayek elméletét ennél is „racionalistább” módon értelmezni. Elemzése során a célja az, hogy oly módon interpretálja az elméletet, hogy az összeegyeztethető legyen Hayek munkásságának liberális lényegével.⁵³ Vanberg szerint az evolúciót, éppúgy, mint a piac működését, egy korlátok közt zajló folyamatnak kell tekintenünk: ahhoz, hogy tartalmilag mondani tudjunk valamit arról, hogy milyen értelemben „sikeresek” azok az intézmények, amelyek a kulturális evolúció következményeképp fennmaradtak, meg kell határoznunk, hogy milyen feltételek mellett, milyen korlátok között zajlik az evolúció. Ennek hiányában „a sikeres túlélésének” tétele pusztá tautológia marad. Vanberg szerint Hayek evolúciós elméletét ilyen, feltételes állításnak kell tekintenünk.⁵⁴ Az intézmények sikerességének tartalma, megítélésük normatív kritériuma az, hogy előnyös-e azok számára, akik bennük élnek.⁵⁵ Bizonyos körülmények között az evolúció ilyen értelemben hatékony intézményeket fog létrehozni. Egy ilyen típusú elmélet rekonstrukciójához az evolúciós folyamatot a piaci verseny folyamatának szoros analógiájaként kell értelmeznünk.⁵⁶ A piac lehetővé teszi, hogy kipróbáljuk, folyamatosan egymás ellen versenyeztessük problémák alternatív megoldásait, amelyek közül nem tudhatjuk előre, hogy melyik lesz a legjobb. A piac tehát az állandó felfedezés és tanulás terepe; a verseny eredményeit pedig a résztvevők szempontjából tekinthetjük előnyösnek: olyan rendszer, amelynek feltételei között „bármely tetszőlegesen kiválasztott egyén viszonylag nagy valószínűséggel valósíthatja meg hatékonyan a maga céljait”.⁵⁷

51 Hayek 1960, 63. o.

52 Uo.

53 Vanberg 1994, 179. o.

54 Vanberg 1994, 185. o.

55 Vanberg 1994, 186. o.

56 Vanberg 1994, 187. o.

57 Hayek 1995, 306. o.

Ugyanakkor ez nem minden körülmények között történik így: a piac jótékony működése annak a szabályrendszernek a jellegétől függ, amely meghatározza. E szabályokat (legalábbis részlegesen) feltárhatjuk, és javíthatunk rajtuk, hogy a magunk számára még hasznosabbá tegyük a piac működését. Sőt, „...legalább is elképzelhető, hogy a spontán rend kialakulása teljes egészében tudatosan létrehozott szabályokra támaszkodik. A létrejött rend spontán jellegét ezért meg kell különböztetni azoknak a szabályoknak a spontán eredetétől, amelyekben ez a rend nyugszik, és lehetséges, hogy az a rend, amelyet még mindig spontánnak tekintenénk, olyan szabályokon nyugszik, amelyek teljes egészében tudatos tervezés eredményei”.⁵⁸ A piaci mechanizmus kimenetelébe, a mintázatba nem célszerű beavatkozni, mert ez csorbítja a piac tudás-felhasználó funkcióját; de a *bemenetek*, ahogy a kereteit meghatározó szabályok is, lehetnek konstruáltak – Vanberg szerint nagyrészt azok is.⁵⁹ A meghatározó elem a verseny, az alternatívák összemérésének lehetősége, és az eredményesebbek kiválasztódásának folyamata.

Ezeknek a szempontoknak megfelelően kell elképzelnünk a kulturális evolúció folyamatát is. Ennek legfontosabb jellemzője a verseny: mivel nem tudjuk, hogy melyek lesznek a legjobb megoldások bizonyos problémákra, az evolúcióra kell hagyatkoznunk, mint felfedező folyamatra. A piac elemzésénél tett megkülönböztetések itt is alkalmazandók. Egyrészt el kell különítenünk a tervezésnek azt a fajtáját, amely az evolúció feltételeibe való beavatkozást jelent (ami egy olyan feltételrendszer, amelynek keretei között „a társadalom szabadon fejlődhet”⁶⁰) a működés végeredményeibe való „intervencionizmustól”. A feltételrendszer, melynek fennállása esetén az evolúcióra hagyatkozhatunk, abban áll, hogy a kísérletezés szabadságát garantálja: „A (...) szabályok rugalmassága az, ami a fokozatos evolúciót és spontán növekedést az erkölcs területén lehetővé teszi, ami lehetőséget ad arra, hogy a további tapasztalatok változtatásokhoz és javításhoz vezessenek”.⁶¹

Vanberg szerint mivel nem tudhatjuk, hogy mely szabályok lesznek a legalkalmasabbak erre a feladatra, ehhez is a kulturális evolúcióra kell hagyatkoznunk. Másfelől inputként itt ugyanúgy megjelenhetnek teljes mértékben tervezett intézmények, mint a piacon. Hayek érvelésének a lényege ezek alapján az, hogy a teljes rendszert nem szabad megpróbálnunk újratervezni, mert ahhoz nem lehet megfelelő tudásunk. Ehelyett lassú, kis lépésekben haladó reformokat kell végrehajtani.⁶²

Szempontunkból különösen fontos még a piaci folyamatoknak az a jellemzője, hogy nem vezet feltétlenül optimális eredményre. A szabadpiaci folyamatokban állandó szuboptimalitás van jelen, ez generálja a tanulási folyamatot. A piac hatékony-

58 Hayek 1973, 45–46. o.

59 Vanberg 1994, 190. o.

60 Hayek 1979, 152. o.

61 Hayek 1960, 63. o.

62 Vanberg 1994, 181. o.

sága tehát nem az optimális eredmény létrehozásában áll, hanem abban, hogy képes felhasználni a gazdaságban szétszórta jelen levő tudást.⁶³ Az analógia alapján ezt a megállapítást alkalmazhatjuk a kulturális evolúció működésére is: fő erénye nem az optimális eredmény „megtalálásának” képessége, hiszen ez – az új lehetőségek folyamatos szükségessége, a tanulás állandó folyamata miatt – nem is lehetséges.

VI. Az elméletek összeegyeztetése

Ha egyetlen elméletbe próbáljuk integrálni az evolúció csoport szelekciós és csoporton belüli szelekciót tételező elméleteit, az azt jelenti, hogy kettős szelekciós mechanizmust képzelünk el a gyakorlatokra vonatkozólag. Az, hogy milyen szabályokat követnek a társadalomban, két dologtól függ: egyrészt attól, hogy a csoport szintű szelekció során mely szabályt követő társadalmak választódnak ki, és attól, hogy az egyének melyeket tartják követésre érdemesnek. Aközött, hogy a belső evolúció eredményeként milyen gyakorlatok választódtak ki, és hogy ezek hasznosak-e a csoport szempontjából, nincs kapcsolat. Ezek tehát két különböző irányból érkező szelekciós nyomásnak vannak alávetve.⁶⁴

Gerald Gaus szerint némi összefüggés mégis lehetséges a két mechanizmus között. Ha a csoport tagjai úgy érzik, hogy nem működik hatékonyan a csoportjuk, akkor valószínűbben fogják megszegni a létező szabályokat, és kezdenek újabbakkal kísérletezni. Ebben az esetben tehát az új szabályok megjelenése nem teljesen véletlenszerű: gyakrabban jelennek meg olyankor, ha változásra van szükség.⁶⁵ Azt ugyanakkor, hogy a létrejövő mutáció milyen eséllyel lesz csoport szinten kedvező, nem lehet befolyásolni, mivel az egyéneknek a csoport szelekció egyik hayeki elméletében sincs érdemi tudásuk arról, hogy mely változás lenne csoport hatékony.

A két csoport szelekciós elmélet különböző módon egyeztethető össze a csoporton belüli evolúció elméletével. Ami a csoportrenden működő evolúció elméletét illeti, a következőket állapítottuk meg eddig: 1. Minden szabály hozzájárul a létrejövő csoportrendhez. 2. Egyedül ez a rend határozza meg a csoport hatékonyságát. Ebből következően minden csoporton belüli változás hatással van a csoportrendre, és ennek megváltoztatásán keresztül lehet hatással a hatékonyságra. Ezek a folyamatok tehát önmagukban, önállóan nem kapnak szerepet az elmélet szerint abban, hogy a csoport vagy a tagok milyen helyzetben vannak.

Az egyes szabályokra értelmezett csoport szelekciós elmélet ennél sokkal több teret és értéket ad a csoporton belüli folyamatoknak. A csoport számára előnyös, csoport sze-

63 Boettke 1990, 74. o.

64 Gaus 2006, 244. o.

65 Gaus 2006, 245. o.

lekció által kiválasztott szabályok, intézmények csak a fennálló gyakorlatok egy részét képezik. Az a számos gyakorlat tehát, amelyek nem ezek közé tartoznak, fejlődhetnek a belső evolúció során. Az a mechanizmus persze itt is megmarad, hogy a csoporton belüli evolúció során a csoportszelekció útján kialakult szabályok is változnak, ezáltal befolyásolva a csoport sikerességét.

VII. Az elméletek kritikája

1. Általános problémák

Van ugyanakkor egy probléma, ami az összes változatot érinti: az elméletek általánosságának problémája. Hayek sehol nem fogalmazza meg világosan, hogy a kulturális evolúció – bármelyik – elméletét milyen intézményekre, szabályokra, gyakorlatokra, szokásokra, megoldásokra gondolja alkalmazhatónak, nem határozza meg érvényességi körüket.⁶⁶ Hiszen egyes intézmények, szokások stb. fokozatos fejlődéssel jöttek létre, másokat viszont tudatos terv alapján hoztak létre. És még azt sem állíthatjuk, hogy bizonyos típusú rögzült társadalmi gyakorlatoknak bizonyos típusú keletkezés felel meg: „illemkódexek, vallási előírások, öltözködési szokások, nemzeti eposzok születhetnek a magatartásmintáknak és szövegeknek az egymást követő nemzedékek közötti apró módosításokat eszközölő áthagyományozás révén, de létrejöhetnek egyszeri kidolgozás, beiktatás vagy életbeléptetés során is”.⁶⁷ Azt tehát, hogy egy szokás, gyakorlat, intézmény evolúciós folyamat eredményeként jött-e létre, minden esetben külön elemzéssel kell megpróbálni megállapítani.

Ehhez kapcsolódó probléma a létrejött intézmények, gyakorlatok „sikerességének”, „hatékonyságának”, „adaptivitásának” meghatározatlansága. Hayek nem ad egyértelmű választ arra, hogy egyes, a kulturális evolúció folyamata során fennmaradt jegyek milyen szempontból teszik sikeresebbé az egyéneket/csoportokat, mihez adaptálják őket.⁶⁸ Hayek különböző helyeken három adaptációs lehetőséget említ: a természeti környezethez való alkalmazkodást segítik a szabályok,⁶⁹ a társadalom tagjainak általános jellemzőihez,⁷⁰ illetve az ismeretlenhez adaptálódunk velük.⁷¹

A természeti környezethez való alkalmazkodás elképzelésével az a probléma, hogy Hayek munkáiban nem említ olyan konkrét gyakorlatot, amely hasonló adaptációs folyamat eredménye lenne, pusztán általánosságban említi ezt a lehetőséget. Azok a példák viszont,

66 Orthmayr 2004, 5. o.

67 Uo.

68 Kley 1995, 175. o.

69 Hayek 1960, 33. o.

70 Hayek 1960, 157. o., illetve Kley 1995, 175-178. o.

71 Hayek 1992, 84. o.

amelyekkel visszatérően él, a csere, a pénz, a magántulajdon, vagy a piac, nem a természet-hez való alkalmazkodás, a természet feletti nagyobb kontroll elérésének az eszközei.

A következő lehetőség a társadalom tagjainak általános jellegzetességeihez való alkalmazkodás, amit Kley az emberi természethez való alkalmazkodásként értelmez.⁷² Hayek viszont számos helyen kijelenti, hogy ösztöneink, régi erkölcsünk a kiscsoportos, vadászó-gyűjtőgető életmód során alakultak ki, ehhez való adaptációk,⁷³ amelyek a mai, modern, kiterjesztett társadalomban való életünkben nem megfelelőek, nem szabad rájuk hallgatni, el kell nyomni őket.⁷⁴ Ezekhez az ösztöneinkhez tehát nem adaptálódunk, hanem tudatosan nyomjuk el őket.

Az ismeretlenhez való adaptálódás elképzelése Hayeknél nem állít többet, mint amit már a kulturális evolúció általános megfogalmazásakor megtudtunk: az emberi ész korlátozott, a sikeres tervezéshez szükséges információmennyiség a társadalomban elszórtan van jelen, ezért evolúciós folyamatra kell hagyatkoznunk a szabályaink, intézményeink jellegének meghatározásakor.⁷⁵ Ez a megoldás sem segít tehát az adaptáció konkrét módjának, kritériumának meghatározásában.

Hayek ezeket a szempontokat nem köti hozzá módszeresen egyes szabályokhoz, intézményekhez, és ezek az általa felvetett adaptációs kritériumok is problematikusak.⁷⁶ Nem tudjuk tehát, hogy az egyes esetekben mit kell „hatékonyság”, „sikeresség” alatt értenünk. Annyit tudunk csupán, hogy az evolúciós folyamat során való fennmaradás az evolúciós folyamatban való fennmaradás szempontjából sikerességet jelent. Ráadásul Hayek azt is kijelenti, hogy kevés ismeretünk lehet az emberi történelem, ezáltal a kulturális evolúció korai szakaszairól.⁷⁷ Ez azt jelenti, hogy kulturális evolúciós elméletei sem empirikusan, sem elméletileg nem teljeseek, nem részletezettek. Az elméletek ezen meghatározatlansága komoly probléma, mivel „bármely hasonló evolucionista állítás teljes mértékben a részletes adaptációs leírástól függ”,⁷⁸ mivel a kulturális evolúciós elméletek általános állítása (az, hogy túlélőképességünk, reprodukciós képességünk az egymásnak átadott kulturális ismeretek, eszközök következtében nő), nehezen megkérdőjelezhető.⁷⁹

Szintén az általánossághoz kapcsolódó probléma végül, hogy Hayek differenciálatlanul használja a hasznosság fogalmát: amikor azt állítja, hogy egy bizonyos szokás, gyakorlat hasznos, nem tesz különbséget abban, hogy *ki* számára az. Az elmélet pontosításához figyelembe kellene venni, hogy az emberi csoportok nem homogén egységek, és egyes tagok, alcsoportok számára hasznos gyakorlat lehet, ami mások számára nem az, vagy egyesek káros.

72 Kley 1995, 177. o.

73 Hayek 1979, 160. o.

74 Hayek 1979, 155. o., illetve 1992, 19. o.

75 Hayek 1992, 84-85. o.

76 Ld. Kley 1995, 175 skk.

77 Hayek 1979, 156. o.

78 Kley 1995, 180. o.

79 Lewens 2007.

2. A csoportrenden működő evolúció elméletének problémái

Ezt a változatot elemezve úgy találtuk, hogy az intézmények, szokások holista funkcionalista elméletét feltételezi: minden egyes fennmaradt gyakorlat valamilyen módon hozzájárul a csoport rendjéhez, funkcionális fennállása szempontjából. Ezt a felfogást nehéz plauzibilisként elfogadni, ha végiggondoljuk azt a számos értékkonfliktust, feszültséget, amely a valóságosan létező társadalmak jelentős részében fennáll. Ugyanakkor a funkcionális elméletnek ez a formája azt is feltételezi, hogy minden szabály szorosan összefűződik, nem történt egyben sem változás anélkül, hogy az a többire is hatással ne lenne. Ez szintén nagyon implauzibilis álláspont.

Szintén problematikus az a feltételezés, hogy egy társadalom helyzetének, hatékony vagy nem hatékony működésének az egyetlen oka az, hogy milyen a létrejött csoportrendje. Hayek nem enged be semmilyen más okot az elemzésbe. Márpedig egy társadalom felemelkedésének vagy lesüllyedésének rengeteg oka lehet, különféle kontingens tényezők befolyásolhatják: a legkézenfekvőbb talán a természeti kincsekkel való ellátottság, az erőforrások mennyisége. Az egyes esetekben külön történeti elemzéssel kell megállapítani a konkrét okokat, ezek viszonylagos súlyát, hatását.⁸⁰

Már említettük azt a problémát, hogy ez az elmélet nem engedi meg, hogy a csoporton belüli evolúció eredményeit tekintetbe vehessük a társadalom helyzetének értékelésekor. Mivel a belső evolúció eredményei csak annyiban játszanak szerepet, amennyiben (a csoport tagjainak tudtán kívül) valamilyen módon módosítják a csoportrendet, az egyéni törekvések, újítások stb. egyáltalán nem kapnak szerepet, értéket, nem is értelmezhetők önmagukban a társadalom állapotának okaiként. Az ilyen mindennapi folyamatokra való vaktság teszi az elméletet végképp elfogadhatatlanná.

3. Az egyes szabályokon működő csoport szelekció elméletének problémái

Mivel ez az elmélet pusztán annyit állított, hogy az evolúció során azok a csoportok maradnak fenn, amelyek csoport számára előnyös szabályokkal, gyakorlatokkal rendelkeznek, a tartalmi kritikának nincs sok tere: mivel a csoport szelekció mechanizmusát plauzibilisnek találtuk, nem lehet kifogásunk ezzel az elmélettel szemben. Egy ilyen elmélet akkor lenne érdemben értékelhető, ha pontosítaná, hogy mikor, hol, mely szokások, mely csoportokban, milyen módon voltak hasznosak, és milyen mechanizmus során maradtak fenn. Ezek hiányában a hayeki elmélet pusztán egy általános váz marad, amely nem nevezhető sajátos elméletnek, mivel a csoport szelekciós elméletek mind erre a számára épülnek.

⁸⁰ Kley 1995, 172. o.

Egy ilyen vázat tölt fel tartalommal például Joseph Soltis, Robert Boyd és Peter J. Richerson. Csoportszelekciós modelljük a következőképpen fest: képzeljünk el egy nagyobb populációt, amely számos kisebb alpopulációra bomlik. Ezek között kulturális különbségek vannak, amelyek fennmaradnak a rendszeres érintkezés ellenére is, és hatással vannak a csoport hatékonyságára. A csoportok néha felbomlanak és tagjaik beolvadnak a környező csoportokba. A felbomlás lehet populációcsökkenés, társadalmi viszály, vagy a szomszédos csoportok agresszív viselkedésének következménye. Mindemellett egyes csoportok lehanyaglanak és eltűnnek, míg más csoportok nőnek és több csoporttá osztódnak, ami annál valószínűbben történik meg, minél nagyobb a csoport jóléte.

Tegyük fel, hogy a különböző csoportok tagjai különböző fogyasztási tabukat fogadnak el. Azok, amelyeknél kevésbé szigorú tabuk vannak érvényben, inkább fölélük erőforrásaikat, és rosszabbul tápláltak lesznek, mint azok, amelyek korlátozóbb tabukat követnek. A lazább korlátozásokat követő csoportok ezért nagyobb valószínűséggel fognak felbomlani, mint a többi. Mindebből az következik, hogy a növekedő és osztódó csoportok jellemzően szigorúbb étkezési tabukat fognak követni, míg a hanyatlóak lazábbakat, és a szigorúbb tabuk követése csoportszelekció útján elterjed.⁸¹

Ez a modell beleilleszthető a csoportszelekciós evolúció Hayeknél talált leírásába. De ennek fényében talán jobban látható, hogy a hayeki elmélet nem több, mint egy elmélet puszta váza.

4. A csoporton belüli evolúció elméletének problémái

Ennek az elméletnek a kulcsállítása az, hogy a kulturális evolúció eredményeként létrejött gyakorlatok azért jobbak, mint a tervezettek, mert kumulatív fejlődnek, a kulturális evolúció során egyre jobbak lettek. Ehhez az szükséges, hogy a körülmények hosszútávon állandóak legyenek. Egy individualista evolúcióelméletben emellett azt is meg kell határozni, hogy mi az az emberi motiváció, ami folyamatos újjátásra készíti az embereket, hajtja az evolúciót, és ezáltal az adaptálódás mércéjéül szolgál. Ez lenne annak a megfelelője, ami a biológiai evolúcióban a környezethez való alkalmazkodás állandó szüksége. Csak ha állandó környezetben történik a változás, és ugyanannak a motivációnak a hatására ugyanabból a szempontból, akkor lehetséges, hogy kumulálódnak a változások.

Ami a motivációt illeti, a kulturális evolúciós elméletekben gyakran feltételezik, hogy létezik valamilyen univerzális emberi késztetés a természet uralására.⁸² Egyetérthetünk Sandersonnal, hogy ez a feltételezés valószínűleg nem állja meg a helyét: ilyesfajta motiváció hiányzik például a preindusztriális társadalmak tagjaiból. Ugyanakkor

⁸¹ Soltis–Boyd–Richerson 1995, 475. o.

⁸² Sanderson 1990, 185. o.

az ember folyamatosan változtatja környezetét. Ezért nem tekinthetjük a kulturális evolúció újabb eredményeit valamilyen szempontból magasabb rendűnek, adaptívabbnak, nem beszélhetünk kumulatív fejlődésről. Ami egy darabig hasznosnak, jó eszköznek bizonyult, egy idő után már nem lesz az. Tehát az, hogy kulturális evolúció során, és nem egy egyén munkájaként keletkeztek az eszközök, nem biztosítja, hogy folyamatosan fejlődjenek, és minden időben ezek a legjobb eszközök, megoldások. Az új formákat ésszerűbb úgy tekinteni, mint amelyek a változó körülményekhez való, a régieknél nem jobb, csupán különböző adaptációk.⁸³

Az elmélet Vanberg-féle interpretációját nem érinti ez a kritika, mivel az nem az eredmények kumulativitásával számol. Ellenkezőleg, pont a körülmények állandó változására helyezi a hangsúlyt. Azzal, hogy az állandó újítást, folyamatos tanulást állítja elmélete középpontjába, olyan értelmezést nyújt, amelyik közelebb áll az individualista alapuló evolúciós elméletek Sanderson által bemutatott formájához, mint Hayek eredeti elképzelése.

Összegzés

Hayek munkáiban a kulturális evolúció elméleteit tekintve sokszínűség uralkodik. A különböző elképzelések a kidolgozottság eltérő fokán állnak. A csoport szelekció elméleteiből az következett, hogy a társadalomban élő ember teljesen kiszolgáltatott az evolúció erőinek: társadalmának működését nem látja át, az egyetlen, amire hagyatkozhat, a csoport szelekció ítélete. Az individuális alapokra helyezett evolúciós elmélet ezzel szemben a racionális megismerés és tervezés meglehetősen széles terét meghagyja. Ami közös az elméletekben, hogy különböző kritikai megjegyzésekre kínálnak alapot. A problémák egy része abból fakad, hogy a kulturális evolúció hayeki elképzelése nem felel meg az ilyen elméletek elfogadott, plauzibilisnek tűnő szempontjainak. A problémák másik csoportja az elméletek megfogalmazásának sajátos módjaiból adódik.

Felhasznált irodalom:

- Dawkins, R. 1986, *Az önző gén*. Gondolat, Budapest.
- Boettke, P. 1990, „The Theory of Spontaneous Order and Cultural Evolution in the Social Theory of F. A. Hayek.” *Cultural Dynamics* Vol. 3, No. 1, 61-83. o.

83 Sanderson 1990, 189. o.

- Boyd, R. – Richerson P. J. 1992, „Punishment Allows the Evolution of Cooperation (or Anything Else) in Sizable Groups”. *Ethology and Sociobiology*, 13: 171 – 195. o.
- Gaus, G. 2006, „The Evolution of Society and Mind: Hayek’s System of Ideas.” In Ed Feser (szerk.) *The Cambridge Companion to Hayek*. Cambridge University Press, 232-258. o.
- Hayek, F. A. 1960, *The Constitution of Liberty*. Routledge and Kegan Paul, London.
- Hayek, F. A. 1967, „Notes on the Evolution of Systems of Rules of Conduct.” In *Studies in Philosophy, Politics and Economics*. Routledge and Kegan Paul, London, 66-81. o.
- Hayek, F. A., 1973, *Rules and Order*. Routledge and Kegan Paul, London.
- Hayek, F. A., 1976, *The Mirage of Social Justice*. Routledge and Kegan Paul, London.
- Hayek, F. A., 1979, *The Political Order of a Free People*. Routledge and Kegan Paul, London.
- Hayek, F.A. 1984a, „The Origins and Effects of Our Morals.” In Chiaki Nishiyama–Kurt R. Leube (szerk.) *The Essence of Hayek*. Hoover Institution Press, Stanford, CA, 319-330. o.
- Hayek, F.A. 1984b, „The Use of Knowledge in Society.” In Chiaki Nishiyama–Kurt R. Leube (szerk.) *The Essence of Hayek*. Hoover Institution Press, Stanford, CA, 211-224. o.
- Hayek, F. A. 1992, *Végzetes önhittség*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hayek, F. A. 1995, „A verseny mint felfedező folyamat.” In *Piac és szabadság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 302-311. o.
- Kley, R. 1995, *Hayek’s Social and Political Thought*. Clarendon Press, Oxford.
- Lewens, T., 2007, „Cultural Evolution.” (szócikk) In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/entries/evolution-cultural>.
- Miller, D. 1989, „The Fatalistic Conceit.” *Critical Review*, Vol 3, No 2, 310-323. o.
- Orthmayr I. 2004, „A társadalmi normák döntéshozatali és evolúciós magyarázata.” *Szociológiai Szemle*, 2004/3, 3-22. p.
- Sanderson, S. K. 1990, *Social Evolutionism: A Critical History*. Blackwell Publishers, Cambridge, MA.
- Sober, E.–Wilson, D. S. 1998, *Unto Others: The Evolution and Psychology of Unselfish Behavior*. Harvard University Press, Cambridge.
- Soltis, J.–Boyd, R.–Richerson, P. J., 1995, „Can Group-functional Behaviors Evolve by Cultural Group Selection?” *Current Anthropology*. Vol. 36, No 3, 473-494. o.
- Vanberg, V., 1993, „Spontaneous Market Order and Social Rules: A Critical Examination of F.A. Hayek’s Theory of Cultural Evolution.” In Witt, U., *Evolutionary Economics*. Elgar, Aldershot, 482-507. o.
- Vanberg, V. 1994, „Hayek’s Legacy and the Future of Liberal Thought: Rational Liberalism vs. Evolutionary Agnosticism.” *The Cato Journal*, Vol. 14, No 2, 179-199. o.
- Whitman, D. G. 1998, „Hayek contra Pangloss on Evolutionary Systems.” *Constitutional Political Economy* 9, 45-66. o.